

В А Л Е Н Т И Н

ЧЕМЕРИС

КНЯГИНЯ І ХАН

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2023

Пролог

І ЧУДОВИСЬКО ХОЧЕ ЛЮБОВІ

Чудище обло, озорно, огромно,
стозовно и лайй.

В. К. Тредіаковський

Жило-було на білому світі одне Чудовисько¹... А втім, не одне. Чудовиська у нас завсіди щедро водяться — не переводяться. І не жило те Чудовисько, а просто було. Існувало. Не живе, але й не мертво. Це Красуня жила. Та, яку згадане Чудовисько переслідувало, жадаючи «спізнати її красу».

І ось як усе було і як воно колись закінчилося. Хоча — чому колись? Хіба тепер красунь немає? А коли є, то є й чудовиська, до неї ласі. Бо, як сказано в одному стародавньому манускрипті, «Чудовисько завжди знайде Красуню, бо не може заспокоїтись, що, крім нього, Чудовиська, у світі білому чомусь є ще й Красуня і належить вона іншому, тому Чудовисько неодмінно забажає її спізнати і «потішитись її красою», тож Красуню від Чудовиська може врятувати лише її смерть...»

Хоча буває і навпаки, як то сталося-трапилося, коли красуня Кюрбелдішин-хатун смертю покарала в першу шлюбну ніч найбільшого завойовника тих часів... Так, так, самого Чингісхана.

І хоч історія ця не з наших днів — минуло вже чи не тисяча літ, — але вона все одно сучасна, бо в усі часи існували красуні й чудовиська. Існують вони й сьогодні, існуватимуть

¹ Чудовисько — жаклива фантастична істота, потворне страховище; так кажуть і про людину з негативними рисами й такими ж моральними якостями, надзвичайно жорстоку, люту і т. ін. (За тлумачним словником української мови) (*Тут і далі прим. авт.*).

і завтра-позавтра. І завжди чудовиська жадають потішитися вродою красунь.

Спершу автор хотів було назвати свій твір «Красуня і Чудовисько», але своєчасно пригадав, що у світовій літературі вже є твір із такою назвою. І, здається, не один і не в одного народу сюжет цей, як кажуть, мандрівний. І в усіх варіантах казки відбувається те саме казкове дійство: Чудовисько, захопившись Красунею, врешті-решт, перероджується. Якщо воно звіроподібне, то відбувається його трансформація, перетворення — під чарами любові. Себто любов рятує Чудовисько, і воно стає не просто кращим, не просто Принцом, а — Прекрасним Принцом.

Хоча це — казка. Розповідний народнопоетичний або писемно-літературний твір про ВИГАДАНІ ПОДІЇ ВИГАДАНИХ ОСІБ (виділення моє. — В. Ч.), іноді за участі фантастичних сил; те, що не відповідає дійсності, вигадка, байка. Одне слово, казка. Тож у ній все можливе, все-все.

Але ми — про життя. Реальне і про його — реальних, а не казкових — красунь і чудовиськ.

Отже: жила-була одна жінка. Для зручності назвімо її Красунею.

Заміжня. Гарного чоловіка мала, але... Потай — як це частенько й трапляється — зустрічалася з коханцем. Чи не цілий рік. Не відаючи, що він (коханець її) — маніяк. Душогубець, який уже погубив (історія справжня), жорстоко убивши 26 людей (жінок перед тим ще й гвалтував). Тож назвімо його для зручності Чудовиськом. Та він таким і був — Чудовиськом, якого вже давно чекала шибениця чи куля в потилицю.

І його вже не один рік розшукували правоохоронні органи, а він, убиваючи людей безневинних, у перерві між своєю «основною роботою» зустрічався із заміжною жінкою, яку буцімто кохав. Хто він був насправді — та жінка (Красуня) не відала. А любов у них була така, що ні пером описати, ні словами розказати — за її власним зізнанням.

Красуня довго зустрічалася зі своїм коханцем, що вирішила розлучитися з чоловіком, і вони (коханець той був нежонатий) уже готували заяву до ЗАГСу.

Але не встигли — коханця, нарешті, викрили і схопили правоохоронці. І лише тоді жінка дізналася, що коханець, з яким вона мала ось-ось іти до ЗАГСу, маніяк-душогубець і на його рахунку 26 загублених душ. Загублених жорстоко і в муках нелюдських.

І що ж? Чи Красуня бодай просто жажнулась, коли її коханий виявився Чудовиськом? Де там!

— Я його кохаю, — сказала вона. — І кохатиму, хоч би що там було і хоч би ким він не був.

— Але ж він... душогуб! Тими руками, що вас обіймав (до речі, міг і вас під кепський настрій відправити на той світ), він душив людей! Маніяк! Божевільний! Скількох людей погубив у таких муках жорстоких, що їх навіть уявити страшно — муки катованих ним приносили йому задоволення і сексуально збуджували його.

— Ну що ж, — у відповідь Красуня, — але це для вас він, як ви кажете, маніяк, а для мене — коханий. Я його любила і любитиму, хоч там як.

Засудили її коханого маніяка до смертної кари, але через скасування у нас такої — до довічного ув'язнення.

Тюрма до смерті.

А Красуня, готуючись іти заміж за те Чудовисько, вже шиє весільну сукню. Навіть засуджені до «вишки» можуть за бажанням узяти (перебуваючи у в'язниці) шлюб. У нас демократія. Кожний маніяк, хоч би скільки він погубив душ, має право на збереження власного життя і на певні потреби у в'язниці. Йому зберігають життя, йому створюють оті умови.

Наша Красуня, приготувавши весільну сукню, чекає визначеного дня, коли її в тюрмі обвінчають з маніяком, якого вона ще кохає. А там... Після шлюбу Красуня буде їздити на побачення зі своїм Чудовиськом (в'язні мають право на одне

щомісячне короткотермінове побачення і одне тривале побачення щокварталу). І Красуня буде їздити у ті дні любити-ся з Чудовиськом — виявляється, і таке право у них є.

Ось таке воно, життя. Чудовисько, закохавшись у Красуню, під дією любові стало Прекрасним Принцом. Але це в казці. В реальному житті, як бачимо, Красуня, закохавшись у Чудовисько, стала... Ні-ні, не Прекрасною Принцесою, а як і її коханий, просто чудовиськом.

У чому сенс людського існування? — запитуємо ми. — Може, в пошуках любові?

Слово «любов» часом вимовляють м'яким голосом, аж трохи заплуштивши очі. Але ж любов буває різною, самою романтикою це поняття не обмежується. Не менше п'яти видів. Це — за класифікацією філософа Еріха Фромма. Їх він описав у своєму творі «Мистецтво любові». (Всі види любові в цій праці називаються об'єктами, а саме почуття розглядається як шлях пізнання таїн людини.)

Братська любов — це почуття базується на відчутті єдності з іншими людьми. Це любов між рівними.

Материнська любов. Або ще — батьківська. Але вона з'являється не лише у батька-матері до дитини, це відчуття виникає з бажання допомогти слабшому, безпомічному.

Любов до себе. Фромм вважає її необхідною умовою для виникнення любові до іншого. І ще Фромм вважає (мабуть, справедливо): людина, яка не любить себе, не здатна любити взагалі.

Любов до Бога. Фромм вважає її основою всіх видів любові.

Еротична любов — чуттєве почуття двох дорослих людей одне до одного. Така любов вимагає повного злиття, єдності зі своїм обранцем. Природа такої любові — виняткова, тож таке почуття може існувати і в гармонії з іншими видами любові, і бути самостійним пориванням.

Ще варто згадати платонічну любов, що поєднується з прізвиськом філософа Платона, — піднесене почуття, засно-

ване на духовному потягові без будь-якого фізичного зближення.

Але Еріх Фромм не обмежився описами п'яти видів любові, він розглядає ще дві протилежні форми — творчу любов і руйнівну. Перша підсилює відчуття повноти життя, передбачає виявлення турботи, інтересу, душевний відгук і може бути спрямована як на людину, так і на предмет чи ідею. Друга ж — руйнівна — поривається позбавити волі коханого, вона, по суті, є нищівною силою. Це, зрештою, манія. Хвороблива любов. Давні греки називали її «безумством від богів» і вважали справжньою карою. Бо така любов є одержимістю, змушує страждати закоханого і часто передається об'єкту пристрасті. Це почуття — деструктивне, воно наказує бути весь час поруч з об'єктом обожнювання, змушує відчувати божевільну пристрасть і ревності. Одне слово — це любов-манія. Себто хворобливий стан психіки, для якого є характерним зосередження свідомості й почуттів на якійсь одній ідеї, об'єкті тощо. Зрештою, любов-манія близька до маніяцтва, коли й маніак-убивця може стати предметом захоплення й поклоніння. Чи — любовної пристрасті. Така любов-манія є божевіллям, потьмаренням розуму і може спалахнути до будь-якого злочинця і кривавого маніяка-ката, і може призвести (і призводить) як до вбивства, так і до самовбивства, коли він покине її чи вона покине його...

Яка любов найсильніша — сказати непросто, адже все залежить від того, що вважати силою. Якщо мати на увазі напругу пристрастей, то тут ніщо не може зрівнятися з манією та еросом. Але такі почуття недовговічні й часто руйнівні, що не тільки іноді руйнують психіку й душу, а знищують і самого об'єкта. Інші види любові не породжують такої бурі емоцій у душі, зате здатні супроводжувати нас дуже довго. Іноді і все життя.

У автора, між іншим, уже є оповідь під назвою «Красуня й Чудисько» (див. його книгу «Заповіт нічного демона», Київ,

2012 р.). Тож іще один варіант цієї теми, аби не повторюватись, автор назвав «Княгиня і хан», хоча суть від цього не змінилася.

І ось що сталося, коли Чудовисько дізналося про Красуню і забажадало «изведати ее красоту»...

Отже, це повість про Княгиню і хана, рік 1237-й...

Є в Рязанській області (Росія) місто Зарайськ, назва якого походить від стародавнього церковнослов'янського слова «заразитися», тобто вбитися на смерть. У Зарайську й жила героїня пісні, що хвилює й тепер, наче сьогодні вона створена:

Вновь доносят нам были:
Русь святою была,
Жаль, что мы позабыли
Наших предков дела.
Здесь младенец и старый
Нашу веру хранил,
Мудрый воин удары
От Руси отводил.
И князья проливали
Благородную кровь,
Вдовы не отдавали
На погранье любовь.
Так рязанка-княгиня
В неком граде жила.
Евпраксия ей имя,
Молодая жена.

У стародавньому манускрипті так буде записано:

«Мало хто поки що знає, що прекрасна повість про її любов і подвиг, як зоря, що впала, сяйнувши в глухій ночі, вона назавжди залишила в її пітьмі алмазний іскристий слід, навіки вписана тепер у руські святці: не так давно її визнано святою. За що і чому?»

Євпраксія жила в часи монголо-татарського іґа і здійснила свій подвиг тоді, коли, стікаючи кров'ю, Русь лежала в

попелищах, сплюндрована і пограбована набігами лютого ворога. Щоб відкупитися від нього та отримати хоча б якийсь передих, рязанська земля послала до Батия посольство з багатими дарами.

Вирушив до татарського хана «бити чолом», аби пом'якшити його серце (якщо тільки воно в нього було, в чому виникав великий сумнів), князь Федір Зарайський. А вдома він залишив красуню-жону, кохану Євпраксію, яку любив понад усе в світі, і трирічного сина Іванка...

Поїхав, не підозрюючи, що Чудовисько те, як через віки й писатиме поет Василь Тредіаковський, було «обло, озорно, огромно, стозевно и лайй».

Сказання перше

ДЕ ТИ БУЛА, КОЛИ Я ТЕБЕ ЩЕ НЕ ЗНАВ?

Ні-ні, це із сучасної пісні, вельми, до речі, популярної:

Где ты была? В каком ином краю?
Где ты была? Все дни, всю жизнь мою?
Где ты была? Ликуя и скорбя,
Где ты была, что я не знал тебя?

Коли б княжич рязанський Федір Юрійович, як вони, на-
решті, познайомились, запитав: «Де ти була, коли я ще не
знав тебе? В Рязані тебе не було, інакше б ти вже була моєю»,
Євпраксія — тоді ще юне дівча — відповіла б:

— У Рязані мене тому не було, що раніше я була вдома.

Ні-ні, не в якомусь там царстві, як і не належала вона до
якогось чи не міфічного царського роду. Це літописи запев-
няють, що Євпраксія була «із царського роду». Якого саме, з
якого царства — не уточнюють. І Євпраксія не належала до
царського роду. Бо ніякого царського роду не було. А напи-
сали так ваговито. Знай, мовляв, наших! Бо наші князі — на-
віть удільні — одружуються лише з царівнами, тоді як Єв-
праксія була родом із...

...не повірите, з Умані. Хоча знана в історії як свята Єв-
праксія Рязанська.

Як писав один із авторів, здається, теж уродженець Умані,
на половині шляху між Києвом та Одесою, серед сухих дібров
і родючих полів, мілких річечок і багатих рибою ставків роз-
ташувалося невелике привітне і затишне містечко Умань.

Своєю назвою містечко зобов'язане однойменній річці
Уманці (в літописі — Уми), нині напіввисохлій, ледве при-
мітній, хоч вона буває й повноводою.

Кошовий отаман Іван Сірко, «вийдя на лодках из Запорожья с большим войском, проплыл вверх по Бугу до города Уманя, против Уманя выгребся на сушу, прибрал к себе много войска, разгромил татарские улусы...».

Так писатиме уманський полковник Іван Безпалій. Перша згадка про Умань — у судовому документі за 1616 р. Але й століттями раніше Умань існувала — і в часи Великого князівства Литовського, і ще раніше. Зокрема, і в часи князя Ольгерда, який знищував татаро-монголів і після сплюндрування ними Києва в 1240 р. Понад два століття кримські татари грабували і спустошували українську землю, захоплюючи люд та женучи його в неволю тисячами (ясир), щоб потім їх перепродувати на турецьких невільницьких ринках. Згодом Польща, уклавши з Литвою унію, захопила землі Волині та Київщини. У 1609 р. комісія Речі Посполитої, оглянувши «пустиню Умань», описала її природні кордони і ті населені пункти, що там тоді існували. І назвала українські землі, що межували з Диким Полем аж до Білої Церкви і не були власністю феодалів, «пустинними».

Сьогодні Умань — місто обласного значення, адміністративний центр Уманського району Черкаської області. Розташована над річкою Уманкою (басейн Південного Бугу). Досі час заснування Умані невідомий. Сеймовим актом 1609 р. «пустиня, що йменується Уманню» пожалувана була у вотчинне володіння брацлавському старості Калиновському. Ця «пустиня» мала в окружності до 300 верст. У ті далекі часи сусідами уманців були кочівники, тож вони часто робили набіги на поселення слов'ян, а тому місто постійно зміцнювалося мурами. У тих місцях археологи знайшли рештки поселень часів палеоліту, трипільської культури, періоду пізньої бронзи, черняхівської культури, часів Київської Русі, а неподалік від міста виявлено скитські кургани. У XIII ст. ці землі захопили монгольські орди — спокою та безпеки там ніколи не було. Але люди все одно жили, оточували стінами свої поселення, працювали коло землі зі зброєю в руках.

Євпраксія й була родом із тієї Умані. Народилася вона і виростала в сім'ї тамтешнього удільного князя Веслава Уманського у 1216 р.

Умань чи, як її ще називали, Уманя, тоді була оточена дерев'яними стінами, і коли батько-князь із воями своїми вирушав у похід, Євпраксія разом із матір'ю піднімалася на стіни до заборол, і звідти вони махали білими хустками вслід дружині, що зникала в степу... І скільки себе пам'ятала Євпраксія (маленькою її звали Праксею або Парасею), стільки й проводжала батька в похід із високих дерев'яних стін. Бо скільки пам'ятала себе, стільки й нападали кочовики на їхню Уманю, і горіла вона не раз, і траплялося, що й доценту її руйнували, але Уманя знову і знову відроджувалася з попелу — мабуть, невмирущою була. Та попри все, уманці жили. Більше з тривогою, ніж зі спокоєм, але де подінешся? На Київ уже була надія слабка — Київ, колись такий могутній столийний град Русі, занепадав. (Край йому покладає монголо-татарське нашествя 1237—1242 рр.) Але киево-руські землі ще раніше перестали становити єдине ціле. Про ті часи історики писатимуть: у перше десятиліття XII ст. закінчився ранньофеодальний період Київської Русі та почалася епоха феодальної роздробленості.

Не затихало і не вгамовувалося політичне суперництво князівських династій Русі, виникла система дуумвірату — правління на київському столі князів із двох ворогуючих князівських ліній, які не бажали поступатися першістю одна одній. Напружена міжусобна боротьба князів і князівських угруповань швидко вела до занепаду колись могутню державу русів, що її традиційно очолював Київ. За нього точилася постійна боротьба, і невдовзі поряд із Києвом почали виникати нові центри — Чернігів, Владимир-на-Клязьмі, Смоленськ, Галич.

Протягом XI — початку XII ст. на політичній мапі Русі з'явилося близько 15 (!) незалежних великих князівств, з яких п'ять — Київське, Чернігівське, Переяславське, Во-

лодимиро-Волинське і Галицьке — були в межах сучасної України. У другій половині XII—XIII ст. процес політико-адміністративного дроблення захопив і їх. У кожному князівстві своєю чергою — і вельми швидко та невідворотно — з'являлися карликові князівства-васали. Втім, коли Південна Русь катастрофічно дробилася, в низці земель Русі виявилися тенденції до об'єднання, виразником яких була сильна князівська влада (зокрема у Володимиро-Суздальській Русі). Зрештою, в епоху феодальної роздробленості, за якої рясно виникали окремі князівства — великі й малі, Київ зі столиці Русі перетворився на стольне місто однієї з її земель та був в однакових умовах з такими містами, як Новгород, Владимир-на-Клязьмі, Смоленськ, Галич, Чернігів. Відрізнявся Київ від них лише своїм історичним — вельми багатим і значним — минулим. Та ще хіба тим, що був церковним осередком усіх давньоруських земель. А ще — своєю роллю в боротьбі Русі з половцями. Оскільки Південна Русь межувала з половецьким степом, то набіги кочовиків на її край ніколи не припинялися — особливо у другій половині XI ст. Хто тільки не шарпав тоді Русь — печеніги, торки, половці... Вони підривали економіку, відволікали населення на боротьбу з ворогами Русі... Київське князівство, що вигулькнуло на місці колишньої Київської Русі, своєю чергою швидко та безповоротно переділялося на ще менші князівства. Ось тоді й подалося населення звідти на схід і на північ, де утверджувалися нові князівства. І, зокрема, Володимиро-Суздальське. Життя там було безпечнішим — на той час. Тож після поразки руських військ на Калці від монголо-татарів, населення почало чи не масово переселятися в пошуках безпечних місць проживання, зокрема у верхів'я Волги та Оки.

Тамтешні князівства, завдяки своєму географічному розташуванню оддалік шляхів половецьких та інших кочовиків не вели з ними постійної та виснажливої боротьби, що десятиліттями (ба століттями!) точилася в Південній Русі. Місця

там були глухі, суворі, земля гіршою, тож вимагала більшої праці, але на хліборобів ніхто не нападав, і це вже було добре. Колись у тих краях мешкали фінські племена меря та мурома, але з часом вони, коли з'явилися нові сусіди, русифікувалися, а, втративши свою національну особливість, асимілювалися з прийшлими слов'янами — так почала в тих краях творитися нова, вже Північно-Східна Русь: Владимирська, Рязанська, Суздальська...

Крім рільництва, переселенці займалися лісовими промыслами, як казали, «угольничеством, лыкодерством, бортничеством» тощо. Для переселенців з Київщини, слов'ян із діда-прадіда, поселення в нових краях та змішання їх із фінами не могло залишитися без наслідків: поступово змінилась їхня мова, відбулися навіть деякі зміни фізіологічного типу. Непомітно північно-руська народність почала перетворюватися на самостійну великоруську народність. Утворювалися нові звичаї, традиції. Це в тих краях виникне за Юрія Долгорукого маленька фортеця з фінською назвою Москов, що згодом стане центром Московської Русі, а ще пізніше — і центром держави під назвою Росія. І цю нову Русь на півночі та сході разом із тамтешнім людом творили й переселенці з Києва, і край той на віки вічні стане їхньою батьківщиною.

Від уманців, які раніше перебралися до Ростова, Владимира, Суздаля чи Рязані (її удільне князівство згодом увіллється до Ростово-Суздальського) надходили вісті утішні: мовляв, і ви, земляки, перебирайтеся сюди, тут жити краще, та й ворогів немає...

Батько Євпраксії, удільний князь уманський Веслав, перебиратися в далекі й чужі краї не квапився.

— Наш рідний край тут, — казав бувало. — І Уманя наша тут. І її треба берегти, а не нову отчину шукати. А що вороги у нас водяться, так вони всюди водяться — не переводяться. Бо де ви бачили край без них, без воріженьків? Прийдуть вони і в Рязань їхню чи в Суздаль і Ростов — ось побачите...

ЗМІСТ

<i>Пролог</i>	
І чудовисько хоче любові	3
<i>Сказання перше</i>	
Де ти була, коли я тебе ще не знав?	10
<i>Сказання друге</i>	
Мунгали ідуть!..	25
<i>Сказання третє</i>	
Хто він такий — Батий, він же Бату-хан, він же якийсь Саїн-хан, на Русі званий «окайним» та «бичем Божим»?	36
<i>Сказання четверте</i>	
І захотів Батий «изведать красоту жены князя Федора»	53
<i>Сказання п'яте</i>	
Живою мала залишитися лише княгиня Євпраксія...	65
<i>Сказання шосте</i>	
«Я вместе с княгиней на камни лечу»	75
<i>Повість-епілог</i>	
1. Батий із... Києво-Печерської лаври	79
2. ...А діти виростають швидко	92
3. Про своїх і чужих та про деяку... об'єктивність	104
4. «И в сердце я ношу твой горький образ милый»	109